

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

О. К. СТРУКЕВИЧ (КИЇВ)

**Українська "нація до націоналізму":
пошуки критеріїв ідентичності
в Україні-Гетьманщині XVIII ст.**

Серед комплексу питань, що стосуються історії XVIII ст., найменш дослідженою нині є тема етнонаціональної ідентичності еліти України-Гетьманщини. З цією проблемою і взагалі з проблемою відсутності досліджень історії українського соціуму як історії становлення української нації сучасні дослідники зіткнулися Іде на початку 90-х рр.' Не змінилася, на жаль, ситуація й наприкінці цих років. Саме тому автори узагальнюючої праці про зародження, еволюцію та реалізацію української державної ідеї В. Смолій і В. Степанков змушені були відмовитися "від спокуси взяти за об'єкт дослідження весь комплекс питань, які торкаються національної самосвідомості". Автори вважають, що "за сучасного рівня їх вивчення це завдання нереальне" ².

Такий стан досліджень нашоухує на доволі песимістичний висновок про неможливість комплексного аналізу будь-яких проявів політичної культури соціальних суб'єктів. Адже, як цілком аргументовано переконують вчені-суспільствознавці, етнонаціональна ідентичність є базовою стосовно всіх інших проявів самоусвідомлення індивідуумів чи соціумів³.

Намагаючись спрямувати свої зусилля на дослідження національної ідентичності провідних верств України-Гетьманщини XVIII ст., ми не претендуватимемо на завершеність визначень, досконалість періодизації й т. ін. Методологічно ми спиратимемося на висновки про те, що національне витворюється на ґрунті етнічного і залишається тісно пов'язаним з ним ⁴, що сутність нації визначається не набором певних об'єктивних ознак (вони є обов'язковими для характеризувannya етносу), а суб'єктивним уявленням, відчуттям людьми своєї належності до єдиної національної спільноти ⁵. Такий підхід дає можливість шукати початки націотворення в XVI ст., коли друкарський верстат створив провідним інтелектуалам можливості поширювати та прищеплювати свої уявлення про національну спільність репрезентативним верствам, які становили верхівку суспільства ⁶. Ми керуватимемося також випрацюваним у змаганні модерністів і промодерністів⁷ (прихильників двох найпоширеніших сьогодні концептуальних підходів до витлумачення сутності й часу зародження націй) поділом націй на "домодерні та модерні", хронологічну межу між якими встановила Велика Французька революція ⁸. Одночасно ми опиратимемося на твердження, що процес української націогенези ніколи "не був фатально детермінованим "історичною необхідністю" виникнення української нації, він складався із серії закономірностей і випадковостей", "не був безперервним і не розвивався весь час по "висхідній" лінії: в ньому спостерігалися паузи, періоди зворотного розвитку" ⁹ або, як зауважив О. Бочковський: "Історія доводить, що не всі народи перетворилися в націю. Неприятливі географічні, господарські, політичні, суспільні умови не раз загальмовували ці процеси" ¹⁰. Методологічно продуктивними вважаємо виокремлення двох шляхів націогенези: бюрократичної інкорпорації та націокультурної мобілізації¹¹, двох моделей формування нації: західної й незахідної, або етнічної ¹², трьох етапів у становленні так званих "малих націй": академічного, митецького, політичного ¹³, двох типів національно-визвольних рухів, визначених за критерієм повноти соціальної структури, охопленого рухом суспільства: рух, очолений політичною елітою, та рух соціуму, її позбавленого ¹⁴; двох підходів до розуміння сутності нації: атомістичного й цілісного ¹⁵. Ми опиратимемося також і на тезу про те, що національне визначена свідомість ретроспективно «націоналізує» народ, час та простір ¹⁶.

Своє завдання ми бачимо у якомога точнішому описі та виявленні особливостей функціонування національної ідентичності за конкретних історичних обставин, сформованих в Україні-Гетьманщині протягом того періоду, коли старшина як нова і провідна верства українського суспільства утвердилася соціально-економічно й потребувала утвердження соціально-політичного.

З достатньо високою долею певності можемо стверджувати, що на фоні соціальних, економічних, культурних та політичних процесів, які відбувалися в Україні-Гетьманщині протягом XVIII ст., слід вести мову щодо проявів саме національної, а не етнічної ідентичності. До такого висновку спонукає насамперед аналіз сутності самоідентифікації козацьких старшин, військових канцеляристів України-Гетьманщини постмазепинської доби. Актуальним у даному аспекті є методологічне твердження В. Коннора, згідно з яким етнічна група може бути визначена щодо інших у формулюванні: ким її члени не є, тоді як нація мусить визначатися стосовно самої себе ¹⁷.

За подібним критерієм диференціює етнічну й національну ідентичність дослідник етнонаціональних проблем Е. Сміт. Він, зокрема, встановив, що етнічна ідентифікація суб'єкта вибудовується навколо проблеми його походження. При визначенні етнічної ідентичності запи-

тання "Хто ми?" уподібнюється запитанню "Звідки ми походимо?"¹⁸. Проте дане питання в етнічноідентифікаційному розумінні С. Величко, наприклад, обходить зовсім. Лише одним словом він згадує про "сармато-козацьких предків"¹⁹. Надалі ж свій "Літопис" він будує виключно навколо проблем живої історії — історії максимум сімдесятилітньої давності, яка відповідь на запитання "Хто ми?" дає у розумінні "Які ми? В чому наші інтереси? Як їх захищати?" Тобто С. Величка турбують питання, характерні для національної ідентичності.

Так само робить і Г. Полетика в "Історичному повідомленні". Згадавши лише, що сучасна йому Мала Росія за стародавніх часів входила до складу "найпросторішої у світі Російської держави", Полетика вже другим реченням спрямовує увагу читачів на історичні події та процеси, що безпосередньо пов'язані із сучасним їм життям: "Але нам немає потреби тут у просторі про те вступати пояснення; потреба лише полягає в тому, щоб описати, на яких підставах перебувала Мала Росія, діставшись республіці Польській, тобто, яку мала форму правління, які права і привілеї, які громадянські і військові порядки?"²⁰.

З питань етнічної ідентифікації розпочинають свої твори гадяцький полковник Г. Граб'янка, С. Дівович, автор "Історії Русів". Проте гадяцький полковник зразу ж зазначає, що "немає на те пильної потреби", щоб "розповідати про прабатьків народу того козацького"²¹, й зосереджується на вчорашній, живій для нього історії.

Класичним запитанням етнічного історичного міфа розпочинає свій твір С. Дівович: "Кто ты такова родом, откуда взялася?", але даної теми не розвиває, а вказує лише, що "от древних козаров род веду и начало", та на основі згадки про своє етнічне коріння робить чисто політичний, характерний для національної свідомості висновок: "Издавна своими было водами живу"²². Автор "Історії Русів" керувався аналогічними підходами. Частину історії, засновану насамперед на етнічних уявленнях — "до нашестя татарського" — він пише "екстрактом", від нашестя — широко і докладно²³.

Отже, вже сам факт відмови від пошуку відповідей на питання про предків, походження та про зосередженість авторів на з'ясуванні коренів свого й реального, і бажаного соціально-політичного становища вказує нам, що українська еліта XVIII ст. впритул підійшла до вирішення питання власної ідентичності, у тому числі й національної.

Якими ж були вирішальні фактори, що сприяли формуванню проявів національної ідентичності українських старшин. Існує досить поширене уявлення, що домодерні нації (або як їх ще називають "нації до націоналізму") консоліднуються навколо релігійної основи²⁴. Стосовно старшин України-Гетьманщини нам доведеться шукати інші спонуки. Адже, перебуваючи в складі Російської імперії, український соціум отримав достатньо сприятливі умови для релігійного віросповідання. Тому чинник "єдиновірства" не працював на утвердження національної ідентичності українських старшин. Набагато дієвішим на той час вважаємо фактор непевності соціально-політичного становища українських старшин. Корені цієї непевності найвлучніше, очевидно, визначив Л. Окиншевич: старшинам доводилося опиратися на "державний організм несuverенного типу" та одночасно представляти його²⁵. Додамо: представляти перед "єдиновірними" й "єдиноплемінними", які все посилювали інкорпораційний тиск, що і спонукало старшин до пошуку нових критеріїв ідентичності.

Після мазепинської катастрофи непевність становища українських старшин суттєво посилилася. Російська політична еліта, що формувала свою націю шляхом бюрократичної інкорпорації, цілком природно праг-

нула подолати опір старшин, усунути їх від управління українським суспільством та примножити свої володіння за рахунок їхніх. З цією метою "в московських колах старались звинувачувати разом із гетьманом Мазепою і мазепинцями всю Україну в постійних хитаннях і зраді, також вважати скасованими всі угоди з нею, всі обіцянки і зобов'язання"²⁶.

Опираючись на такий аргумент, імперські власті здійснили ряд практичних кроків, що мали на меті витіснення українських урядовців (наприклад, полковників та сотників) іноетнічними, російськими військовими і чиновниками. Цій же меті сприяло заснування паралельних українським державним інституціям російських установ (наприклад, Малоросійської колегії, Комісії економії), запровадження спільних владних органів, де росіяни завжди мали перевагу, а українці пригнічувалися, а іноді й відверто ігнорувалися (Правління Гетьманського уряду, Генеральна лічильна комісія, друга Малоросійська колегія), або перетворення у такі власне українських установ (наприклад, на певний час Генерального військового суду, Канцелярії малоросійського скарбу).

Але цілком об'єктивний процес посилення імперського тиску наштовхнувся на аналогічний процес, що визрівав у надрах українського суспільства. На той час "козацькі верхи уже значно зміцніли і перетворилися у спадковий, привілейований землевласницький стан, в їхньому середовищі відчувалась пекуча потреба підвести під свої соціальні і політичні претензії історичні підстави і обґрунтування"²⁷. За таких обставин старшини, звичайно, не могли байдуже ставитися до тих модернізаційних процесів, які розвивалися у політичній системі Гетьманщини під егідою чужонаціональної влади та загрожували позбавленням їх керівної соціально-політичної ролі.

Яскравим зразком протистояння старшин може послужити вже цитований нами твір С. Дідовича, написаний ним заради "честі, слави й захисту всієї Малоросії". Автор з відвертим сарказмом зображає російське офіцерство "нахальною силою", для якої "весь мой малоросийский свет (варіант: чин) мал"²⁸. Стурбованістю проявами "презирства", прагненням "і самих низьких чинів" з російського офіцерства, "щоб перевагу брати над знатною малоросійською старшиною", прийнятий один з перших пунктів відомого "Прохання", складеного старшинами в грудні 1763 р. Цей пункт "Про чини малоросійських старшин проти великоросійських" містив вимогу про зрівняння чинів, мотивація якої є дуже показовою у нашому контексті: щоб малоросійська старшина, служачи государеві, "зневажуваною бути не могла"²⁹.

Проте імперські власті, цілком природно, не поспішали вирішувати дане питання. В березні 1767 р. гадяцькі, полтавські й миргородські шляхтичі подали прохання, де знову вказували, що вони, "будучи завжди зневажувані та упосліджувані у всіляких, що трапляються, комісіях і нарядах, від великоросійських чинів зазнають образи". Аналогічно попередньому звучить також завершення прохання: щоб старшини "зневажувані бути не могли"³⁰. На "презирство й приниження" людей, які добровільно в підданство прийшли, Г. Полетика вказав безпосередньо у Комісії по складанню нового Уложенія³¹.

Звичайно, що таке становище породжувало невдоволення, особливо на фоні соціально-економічного утвердження старшин у межах українського суспільства. З усією відвертістю це було, зокрема, зафіксовано в одному з пунктів таємної інструкції Катерини II Петру Рум'янцеву, виданої у час призначення його малоросійським генерал-губернатором. Вказавши на наявність "сокровенной ненависти" українського народу проти російського, який, на її думку, "зі свого боку звик проявляти не

непримітну до малоросіян зневагу", імператриця наголошувала, що "та ненависть особливо помічається у старшинах тамішніх", які, турбуючись обмеженням своїх політичних прав, "все більше вселяють її (ненависть. — О. С.) в простий народ, страхаючи його спочатку непомітною, а потім і повною втратою прав їх та вольностей". Акцентуємо увагу й на тому факті, що Катерина II вела мову не лише про свій час. Описану сутність відносин вона подавала як постійну і лише звертала увагу Рум'янцева на необхідність при здійсненні імперських перетворень остерігатися "таємного посилення" старшинської "підступності" ³².

Про те, що обстоюючи свої соціальні інтереси перед російськими чиновниками та військовими, козацька інтелігенція йшла до чіткого усвідомлення національної окремішності українського соціуму недвозначно засвідчують "Права, за якими судиться малоросійський народ" 1743 р. Звернемо увагу на два, як на наш погляд, дуже показові прояви. По-перше, незважаючи на всю свою релігійність та лояльність до монарха, укладачі кодексу до першої глави включили правові норми "Про силу і важливість прав малоросійських". Ця глава відтіснила на друге і третє місця глави "Про честь божу" та "Про найвищу честь і владу монаршу". По-друге, перша глава складалася лише з двох пунктів: "Про природних малоросіян" і "Про власників у Малій Росії будь-яких володінь іноземних у ній проживаючих, також і про приїжджих закордонних" ³³. Як бачимо, людство та всіх жителів імперії старшини поділяли на природних малоросіян, іноземців та приїжджаючих з-за кордону. (У нашому контексті дуже вагомим буде посилання на автора "Секретнейших примечаний нынешнего состояния Малой России", який доповідав Катерині II, що в Україні великоросіян розцінюють як "іноземців і закордонних Малоросії")³⁴. А найвищою правовою цінністю вважали власні правові норми і постановляли, щоб їм підпорядковувалися в Гетьманщині всі прибульці.

Проте найширше свою окремішність козацька інтелігенція відобразила у витворених нею історичних працях.

Досліджуючи творчий доробок військових канцеляристів Гетьманщини XVIII ст., М. С. Грушевський дійшов висновку, що праця козацької інтелігенції не була виключно історичною. Проаналізувавши її сутність, він зазначив, що стан військових канцеляристів готував "національне відродження XIX ст." ³⁵.

Спробуємо прослідкувати, які прояви національної ідентичності визріли чи хоча б намітилися на той час і були зафіксовані не лише в історичних творах, а й у багатьох інших документах: проханнях, промовах, скаргах, запереченнях, наказах, щоденниках тощо.

Безумовною складовою національної ідентичності виділяють територіальну ідентичність. Зокрема, О. Бочковський розглядав територію як одну з трьох найістотніших об'єктивних ознак нації ³⁶. А В. Старосольський наголошував, що коли мова заходить про територію як чинник формування національної свідомості, то справа полягає, насамперед, у відношенні нації до неї — до території³⁷. Формування чуття нерозривної єдності народу зі своєю землею ми можемо виявити у творах військових канцеляристів. Ось як передає свої почування С. Величко від побаченого на Волині, в Галичині, Замості: "Роздивившись, побачив я покриті мохом, очеретом і зіллям просторі тогочасні україно-малоросійські поля й розлогі долини, ліси й великі сади, красні діброви й річки, стави й занедбані озера... Надивився я того всього, що кажу, порожнього й мертвого, повболівав серцем і душею — бо ж зробилася пустою ця красна колись і переповнена всілякими благами земля, частка вітчизни нашої україно-малоросійської..." ³⁸.

Чуття єдності народу з територією на тому рівні, коли вони сприймаються належними один одному, демонструє нам псевдо-Кониський уже самою назвою свого твору "Історія Русів або Малої Росії", якою повністю отожднює як територію, так і народ, що на ній проживає. Він же її називає "власною природною землею" або "істинною"³⁹. Чуття територіальної ідентичності автори фіксують також вказівками на нерозділеність народу й території в історії та навіть у необмеженому ніякими історичними подіями — від Ноевого потопу — часі. Так, С. Величко землі, на яких живуть українці, зображає як "достеменно наші зі стародавніх часів"⁴⁰, або землі, на котрих "шляхетно уроджені козаки" "мешкають від давніх часів з предків своїх"⁴¹. Автор "Історії Русів" запевняє, що земля, на якій вони живуть, належить їм "од часів вавилонського змішання мов"⁴². Щоб підкреслити вагомість даних зауважень, звернемо увагу на той факт, що поляків на власних етнічних територіях автори зображають прибульцями, котрі загарбали чужі землі⁴³.

Наступним критерієм територіальної ідентичності нації є прагнення чітко окреслити її географічні межі⁴⁴. Поряд з поширеною й слабко визначеною у просторі вказівкою на обидва береги Дніпра, які лежать "в нашій європейській стороні"⁴⁵, автори наводять і набагато конкретніші орієнтири. Зокрема, кордон між Україною та Польщею чітко визначає Г. Граб'янка: "Його слід прокласти... від гирла Дніпра до верхів'їв Дністра, а від верхів'їв Дністра до верхів'їв Горині, від Горині до Прип'яті і через Прип'ять до Бихова, від Бихова через Дніпро понад рікою Сож до Смоленського повіту під Рославль; а також від Чорного моря, від гирла Дністра на Очаків до лиману"⁴⁶. Згадує полковник також про межі України аж до Сяну та Вісли⁴⁷. Практично такий самий кордон визначав і автор "Історії Русів" у викладеному ним "Зборівському трактаті"⁴⁸. Чіткі географічні кордони етнічних територій фіксує й С. Величко⁴⁹.

Разом з тим нам доведеться визнати, що ідентифікація народу з територією в свідомості старшин, принаймні на кінець 1763 р., ще не завершилась. Як свідчить "Прохання малоросійського шляхетства" 1763 р., територія сприймається не безпосередньо належною народу у цілому, а як маєтки, окремі землі, власність конкретних шляхтичів, старшин, городових козаків, низового запорозького козацтва. Тому землі, забрані під Українську лінію — "Нову Сербію" — розглядалися тут не як втрати українського народу, а окремих власників. Саме таке тлумачення зафіксоване в назві 3-го пункту "Прохання..." "Про повернення малоросійському шляхетству взятих земель та маєтків". (Втім, і такий підхід до сприйняття території можна розглядати як національно усвідомлений. Адже від часів Монтеस्क'є та Вольтера і аж до 1914 р., на думку В. Старосольського, панувало атомістичне розуміння нації. Політичне та юридичне це проявляло себе у розумінні права нації, як одиничного права громадян⁵⁰). Разом з цим до пункту включено прохання "про визначення генеральної малоросійської межі", про повернення "малоросійських земель", що "відійшли в давні роки до слобідських полків", про приєднання до Малої Росії "новонаселених з малоросійського народу слобід"⁵¹, де дані звернення знову звучать у загальнотериторіальному і загальнонародному контекстах, характерних для розуміння нації як "спільноти", як "суб'єктивної цілості"⁵².

Чуття єдності з етнічною територією авторами витворюється й у ставленні до рідного краю як до унікального з притаманними лише йому "священними" місцями шаноби та захоплення⁵³. Так, у Білоцерківському універсалі Б. Хмельницького ми зустрічаємо характерний для даного контексту уривок: "А ця земля — предковічна вітчизна наша, яка сяє

правдешнім і несхитним благочестям від святого і рівноапостольного князя Володимира київського, що просвітив Русь хрещенням"⁵⁴. Величко називає Київ "святим градом"⁵⁵, а трохи згодом додає, що це місто "є, так само як Єрусалим, гніздом усього російського православ'я і в якому почитають божі угодники"⁵⁶.

Окремі географічні об'єкти автори перетворюють у символи героїзму власного народу. Зокрема викладач Київської академії Інокентій Нерунович, розглядає Хотин як символ українсько-козацької "слави", "відважного серця"⁵⁷. Так само зображає Хотин і професор Харківської словено-латинської колегії Стефан Вітинський⁵⁸. Символічного значення набувають також Жовті Води, Корсунь як знаки перших перемог у Визвольній війні над польським військом⁵⁹.

Чуття єдності території й народу автор "Історії Русів" передає через вказівку на зв'язок між геополітичним становищем етнічної території та історичною долею і вдачею народу: "Міркуючи про становище землі сей з-поміж народами сливе непримиренними, судячи про часи та обставини, в яких народ сей завжди майже був в огні та плавав у крові, варто зробити висновок, що сього народу все ремесло й управа полягали у війні та убивствах"⁶⁰. В даному контексті показово, що псевдо-Кониський первинним чинником Переяславської угоди України з Московією вважає саме геополітичне становище, а вже потім єдиновірство, єдиноплеменство. Вустами Б. Хмельницького автор стверджував, що "саме положення землі нашої, відкритої з усіх сторін і незручної для укріплення, робить з нас галище долі і сліпих випадків", а тому "протекція" "майже неминуча"⁶¹.

Зображення народу у його єдності з територією в працях військових канцеляристів XVIII ст. має ще одну дуже вагому грань. Мову поведемо про виключне право народу користуватися ресурсами і плодами власної землі⁶². Чітке усвідомлення цього ми зустрічаємо у "Проханні малоросійського шляхетства". Старшинський з'їзд грудня 1763 р. недвозначно зафіксував, що ніхто з прибульців "не має ніякого права до приведення в чини і до нагороджування селами й землями, але всі такі авантажі мають отримувати природні знатні та заслужені малоросійські люди"⁶³. Дану тему розвиває й пункт "Про виплату боргів малоросійському народові". Вказавши, яким чином народ страждає від "безоплатного утримання... шести драгунських полків, генералітету, аптеки й глухівського гарнізону", а крім того, від багаторічного утримання армій у ході воєн, які вели у XVIII ст. Росія, старшини цей пункт завершили так: "Але якщо і доведеться армійським вашої величності полкам й іншим військам для яких-небудь потреб просуватися Малою Росією чи квартирувати у ній, то щоб усе на готові гроші куповано було"⁶⁴.

Чинником, що породжував національносвідомі орієнтації в ставленні старшин до землі та її ресурсів, виступала й економічна політика російського уряду стосовно України. Так, Г. Полетика, вказуючи у 6-му пункті свого "Заперечення" на труднощі "тютюнової комерції" та розведення сілезьких овець, заочно нібито полемізує з автором "Записки про непорядки" (а точніше, "Секретнейших примечаний нынешнего состояния Малороссии"), який називає українців лінивими⁶⁵. Лубенський депутат каже: "Спочатку необхідно вжити належні засоби, щоб малоросійські вирощення отримали справжню свою ціну, а потім дивитися, чи буде в розведенні й прирості їх малоросійський народ мати старанність"⁶⁶. Мотив ствердження права і спроможності українців господарювати на власній землі читається й у 7-му пункті "Заперечення" з приводу виписування для нагляду за українськими лісами закордонних вальдмейстерів. З цього приводу Г. Полетика просто емоційно вигукує:

"Але щоб у Малій Росії не було людей, в утриманні та використанні лісу за властивостями його без ніякого на те поняття, у тому Колегія помиляється; бо я не думаю, щоб вона в самого простого малоросійського мущика помітила, щоб обід у колеса був з берези, а оглобля з горішини" ⁶⁷. Завершуючи розгляд даного питання, зауважимо, що і сам факт зосередження історичного опису у межах етнічної території теж є свідченням на користь сформованості національно-територіальної ідентичності ⁶⁸.

Наступною складовою національної ідентичності є ідея "patria", "батьківщини", "вітчизни". Деякі дослідники ці синонімічні категорії розглядають як поєднання понять етнічної території з тереном поширення витвореного народом політичного ладу ⁶⁹. Протягом постмазепинського періоду першими до даної теми звернулися військові канцеляристи. В своїх творах ідею Батьківщини вони наповнювали як етнічним, так і національним змістом. Етнічність ми можемо спостерігати на тих прикладах, коли Вітчизну розглядають як "матір нашу малоросійську", котра "вицохла у своєму лоні" малоросійський народ, що народ цей складається з братів, що в кожному з його представників тече "рідна кров". Наведені для прикладу образи засвідчують наявність етнічних підходів до витлумачення сутності поняття "Батьківщина", ґрунтованих на уявленнях про народ як про велику родину ⁷⁰. Саме такий підхід ми бачимо в одному з уривків С. Величка: "Погляньте отут, малоросійські сини, на нещастя матері вашої й крайню погибель вітчизни вашої! — вигукує автор, обурений діями "гетьманів-властолюбців", "чварних войовників", "руйнівників вітчизни" ⁷¹.

Звернення до історичних документів офіційного характеру другої половини XVIII ст. дає підстави стверджувати, що поняття "Вітчизни" насамперед пов'язується з політико-правовими проявами суспільного життя. Звернемося до промови невідомого оратора "Про покращення становища Малоросії" (так її називали редактори "Київської старовини" 1882 р.). Сам же автор вів мову "про покращення становища люб'язної нашої Вітчизни". Відновлення її порядку та добробуту оратор пов'язував насамперед з політико-правовими чинниками. Зокрема, він наполягав запровадити "сейми або генеральні ради", на яких пропонував вирішувати всі спільні й найважливіші справи, здійснити судову реформу, кодифікувати закони, реформувати козацьку армію ⁷².

Як доводять теоретики, зайняті пошуками закономірностей націо-становлення, ідея батьківщини "потребує принаймні кількох спільних регульовальних інституцій, які виражатимуть спільні політичні почуття та цілі" ⁷³. У випадку з Україною-Гетьманщиною XVIII ст. вважаємо, що такою регульовальною не інституцією, а політико-культурною цінністю (тобто переконання щодо переслідуваних політичних цілей) старшинами вважалися "малоросійські права та вольності". Саме через це синтетичне поняття передавалися, вибудовувалися всі інші поняття про цінності й норми політичного ладу. З усією чіткістю це зафіксовано, зокрема, в "Проханні малоросійських депутатів під час складання Уложенія", поданому 1768 р. Катерині II. На передній план вони ставлять питання про збереження й цілісність усіх колишніх "прав, привілеїв, переваг, вольностей, свобод і звичаїв". Як "одну з найголовніших ... спільних потреб" депутати вважали збереження функціонування "малоросійських урядів" — українських політичних інституцій. Однак цю потребу вони розглядали як підпорядковану першій. Уряди мали бути "узгоджені з правами і привілеями" їхніми ⁷⁴. Та ж сама вимога ставилася й стосовно управління поточними справами суспільства. Депутати не погоджувалися з порядком, коли "новозапровадження" здійснювалися чи то гетьманами,

чи "запровадженими на їх місце головними урядами" (на той час це була друга Малоросійська колегія. — О. С.) "відповідно до надісланих указів, а іноді і за своїм баченням", але не "за порадою", не за "спільною малоросійських чинів згодою". Саме такі, неузгоджені з правами та привілеями розпорядження, пояснювали депутати Катерині II, є "обтяжливими і нестерпними" для "малоросійського народу", викликали у ньому "страх і смуту", виснажували його "бідністю і злигоднями"⁷⁵.

Отже, ми маємо підстави стверджувати, що, з одного боку, українські старшини консолідувалися не стільки навколо політичних, правових інституцій (це, очевидно, є типовим для суверенних суспільств), скільки навколо "прав та вольностей" як політико-культурної цінності.

Разом з тим ми можемо навести ряд прикладів, де йдеться про окремі чітко визначені політичні чи правові центри консолідації суспільства. В обох випадках ми маємо прояви національно-свідомого підходу до витлумачення поняття "Батьківщина". Протягом певного часу після смерті Івана Скоропадського можна спостерігати посилювані чи послаблені, але постійні настрої, спрямовані на збереження правової й політичної окремішності як деяких інституцій, так і політичної системи в цілому. Всі історичні нагоди українські старшини (підкреслимо, як соціальна верства) використовували не для того, щоб інтегруватися у російську політико-правову систему чи просити запровадження її принципів та норм в Україні, а щоб зберегти й розвинути свої.

На фоні старшин як верстви виступали також окремі її представники та групи "інтеграціоністів". Проте до 1767 р. вони становили меншість. Принаймні, підсумовуючи результати виборів того року, Г. Полетика констатував: "Деякі з малоросійського шляхетства бажають пристати до нових законів, та це сильним бути не може, тому що окремішне бажання не становить загального". Автор далі уточнює, що на той час "ні десята доля на те не погодилася; двох лише полків, тобто Чернігівського і Ніжинського шляхетство на те погоджується, Переяславського частково, а проти того — всіх полків шляхетство, міщани, козаки і духовний чин просять утвердження старих"⁷⁶. Принагідне зазначимо, що заявлене Г. Полетикою узгоджується з висновками сучасних дослідників цього питання⁷⁷.

Звернувшись до питання консолідації навколо політичних інституцій, ми бачимо, що протягом 20—50-х рр. найзначущою сприймається інституція гетьманства. Протягом 60-х рр. спостерігається прагнення розбудувати власну політичну систему у вигляді Генеральної ради або Сейму, трибуналу як найвищої судової інстанції, розділення судової й виконавчої влади на окремі гілки, що зафіксовано в зацитованих нами "Промові" та проханнях. І навіть якщо Г. Полетика заперечував необхідність для України інституту гетьманства (а разом з тим й інституту малоросійського генерал-губернаторства), він все одно наполегливо захищав українські інституції у межах шляхетської республіки, над якими відповідно до "малоросійських прав" "влада єдино належить государям, а крім них нікому"⁷⁸. Тут він, без сумніву, висловлював загальне переконання старшин, які поза політичною системою Гетьманщини, легітимною стосовно неї, сприймали лише інституцію імператора. "А не ты республикою повелеваешь мною", — вигукує С. Дімович від імені Малоросії в обличчя персоніфікованій Великоросії⁷⁹.

Показовою у контексті захисту політичних інституцій Гетьманщини є контраргументація Г. Полетики на пропозиції другої Малоросійської колегії стосовно модернізації магістратів. Лубенський депутат заперечує, зокрема, доцільність переймання з німецьких магістратів їхніх посад та регламенту: "А що стосується до заснування магістратських чинів і

порядків, то малоросійські магістрати, не запозичуючи від німецьких, мають їх у себе. І один Київський магістрат може служити їм зразком, в якому, якщо не кращі, то, звичайно, не гірші від магістратів німецьких міст установи, узгоджені до того ж з правами і звичаями народними" ⁸⁰.

Так само наполегливо Полетика проявляє солідарність з консолідацією старшин навколо власної системи права й судових органів. Депутат у "Запереченні" норму березневих статей — два козаки третього судити мають — розтлумачує як вимогу, "щоб в суди їх (козаків — О. С.) ні боярин, ні воевода російські втручатися не могли", навіть за відсутності старшин. Він активно захищає українські правові норми та судочинство від звинувачень з боку другої Малоросійської колегії, котра наявність судового змагання, апеляцій сприймала як "непорядок": "Але я бажав би, щоб колегія мені сказала, в яких і найкраще запроваджених державах і землях немає таких зловживань? Де ябедники не користуються кривими прав витлумаченнями? Де вони законів один на інший не наводять і не цитують?" Те ж саме він стверджує стосовно українських законів: "Що ж та Колегія каже, ніби "право малоросійське недосконале", то я хотів би знати, про які землі сказати можна, що вони мають у всьому досконале і ніякого покращення не потребує право" ⁸¹.

Консолідуючись навколо інституцій "державного організму несuverенного типу", а тому постійно наштовхуючись на різноманітні прояви зазіхання російського чиновництва та офіцерства, українська політична еліта постійно поставала перед питанням "який національний суб'єкт має стати носієм державної влади" у Гетьманщині? ⁸² Питання, яке в умовах повноцінного державного життя етносу і не усвідомлюється (а коли уже й усвідомлюється, то не актуалізується), а реалізується природноісторично, в умовах України-Гетьманщини XVIII ст. потребувало довільного усвідомлення. І воно відбувалося у формулюванні, подібному до тези В. Старосольського: "нація природний носій влади в державі" ⁸³. Такий підхід ми можемо проілюструвати за допомогою уривків з "Історії Русів". Її автор до них же реконструйованих текстів Зборівського та Гадяцького договорів включає думку, що гетьман має обиратися "чинами і військом з-поміж себе" ⁸⁴, "не допускаючи чужинців" ⁸⁵. Укладачі "Прав, за якими судиться малоросійський народ" включили норму про обрання "на всякий військовий чин в малоросійські старшини" "із тутешніх родимців" ⁸⁶.

З призначенням у малоросійські чини "іноземних пришельців" не погоджувалися і старшини при складанні "Прохання малоросійського шляхетства" 1763 р. ⁸⁷ Серед наказів малоросійським депутатам 1767 р. ми зустрічаємо й такі, де шляхетство домагалось обирати суддів "із поміж себе" ⁸⁸, або розсуджуваними бути від "своїх Малоросійських Старшин" ⁸⁹. Вважаємо такі формулювання доволі промовистими, особливо з огляду на той тиск, який на старшин чинився малоросійським губернатором у ході виборчої кампанії 1767 р. ⁹⁰

Багато з концептуальних підходів до витлумачення сутності нації ґрунтуються на визнанні останньої як політичне організованого й свідомого своєї політичної мети етнокультурне визначеного соціуму. Простіше кажучи: нація — це етнокультурна спільність, доповнена усвідомленням своєї етнополітичної окремішності ⁹¹.

Прояви усвідомлення окремішності політичних інтересів ми зустрічаємо і в документах військових канцеляристів. Зокрема, С. Величко у листі запорожців до Богдана Хмельницького з приводу переяславських подій застерігає, аби в "пакті" "не було чого зайвого і шкідливого нашої вітчизні, некорисного і супротивного нашим предковичним правам та вольностям" ⁹². Не сприймає Величко й Андрусівського перемир'я, умови якого називає корисними для обох монархій, але кривдою для козаків ⁹³.

Разом з Вічним миром він розглядає їх як прояв захисту виключно московських та польських політичних інтересів⁹⁴. Тему окремішності останніх ще чіткіше окреслено наприкінці XVIII ст. в "Історії Русів". Підкреслюючи, що жоден із сусідів України не пройнятий потребою захисту її інтересів, він устами Б. Хмельницького стверджує, що народ руський "нешасливий своїм сусідством, яке без жодних причин завше його тривожило і ображало, а тепер за нього дбає і мордується такою жалістю, якою буває аспидова над людською головою"⁹⁵.

Складовою національної ідентичності, на думку етнополітологів, неодмінно виступає історичний міф. " Націоналізуючи народ, етнічну територію й час, конструюючи національну історію⁹⁶, усвідомлюючи свої політичні й соціально-економічні інтереси, старшини шукали засобів їх легітимізації. У даній справі вони ніяк не могли спертися на історичну літературу церковних ієрархів XVII ст. Як вважав М. Грушевський, славнозвісний "Синопис" залишився на всі часи красномовним свідченням цілковитої байдужості київських академічних кіл до історичних дезидератів козацької старшини"⁹⁷.

Ніяк не збігалася з потребами "нової шляхти" й історична картина Самовидця. Історія боротьби за визволення з-під польського ярма, на думку М. Грушевського, змальована Р. Ракушкою-Романовським "холодними, недоброзичливими, песимістичними тонами". І це тоді, коли від історичних творів старшинам "потрібна була апологія... апотеоз цієї боротьби; треба було не тільки виправдати, але й всіляко звеличувати цей процес, що підняв їх на командні висоти"⁹⁸. Оскільки за допомогою твореної картини історичного минулого військові канцеляристи, старшини намагалися обґрунтувати сучасні їм потреби та інтереси, ми використовуватимемо поняття "історичного міфа"⁹⁹.

Насамперед помітно, що звернення до історії автори використовують для утвердження почуття національної гідності. Так, С. Величко підкреслював, що наші "козако-руські предки" "так само, як і чужинці, вели війни й славилися лицарською відвагою та богатирськими подвигами"¹⁰⁰. Те ж саме стверджував і Г. Граб'янка. Згадавши про "богоданого проводиря Моїсея", "Навуходоносора щонайпершого на землі по славі", про Кіра, Олександра Македонського, Августа, Дмитрія — "князя московського", лубенський полковник запевняє: "Але ж наша вітчизна від них своїми ратними трудами ну просто ніяк не різниться"¹⁰¹.

Використовуючи історичне полотно, представники соціальної верхівки, на жаль, не творили концепції "національного характеру", "спільного народного духу" (як це в середині XVIII ст. робили Ж.-Ж. Руссо й Ш. Монтеск'є), незважаючи на добру ознайомленість з творами французьких просвітителів¹⁰². Проте вони все ж таки підкреслювали ряд рис, які формували в читача шляхетний образ представника українського суспільства і прищеплювали таким чином співвітчизникам ряд громадянських чеснот: патріотизм, вольнолюбство, мужність, терплячість, вірність присязі, готовність служити Вітчизні заради "загального добра", миролюбність та ін.

Твореному у XVIII ст. історичному міфу був притаманний також прийом гіпергероїзації, характерний для ранніх форм національного самоусвідомлення¹⁰³.

Для прикладу зачитуємо лише вигук псевдо-Кониського: "І хто вистояв із сусідніх держав супроти воїнів руських і їх посполитого рушення?"¹⁰⁴.

Включаючи до свого аналізу посилання на відверто емоційні оцінки, що взагалі-то не типово для історичного дослідження, ми виходимо із думки І. Лисяка-Рудницького про те, що "національна свідомість обіймає

не тільки систему ідей більш-менш раціональної, пізнавальної природи, але також емоційне захоплення"¹⁰⁵.

Ми розглядаємо націю як соціум, заснований на суб'єктивному відчутті його членами своєї єдності, відчутті, яке М. Стахів півстоліття тому назвав "передумовою існування нації"¹⁰⁶. Нам уявляється вагомим виявлення у свідомості старшин колективного прагнення до єдності, солідарності. Розкриваючи сутність відмінності між етнічним та національним витлумаченням змісту поняття "Вітчизна", ми вже вказували на етнічні корені чуття єдності. Тут додамо: якщо етнічна свідомість визнає за норму наявність соціально-політичної, правової нерівності, то національна орієнтована якраз на подолання даної нерівності¹⁰⁷. Очевидно, в "Історії Русів" ми бачимо перші спроби утвердження саме націотворчого сприйняття даного питання. Псевдо-Кониський засуджує соціальні порядки "в народі московському" як "найнеключиміше рабство і невільництво у найвищій мірі... стосовно ж посполитого народу, то всі вони вважаються кріпаками, начебто не від одного народу походять... за невідомими у світі правами та привласненнями, продаються... нарівні з худобою, а нерідко і на собак вимінюють..."¹⁰⁸. Проте ми ніяк не можемо стверджувати факту сформованості чуття єдності в соціальному й правовому аспектах. Через кілька сторінок автор "Історії Русів" обґрунтовує заборону переходів "із козаків у мужики, а з мужиків у козаки згідно волі кожного"¹⁰⁹.

Схожу роздвоєність ми зустрічаємо і в "Запереченні" Г. Полетики. З одного боку, щоправда з позиції стороннього спостерігача, він визнає, що кріпацтво для "малоросійського народу" навіть як уявлення є "жахливе і нестерпне"¹¹⁰. Також Полетика виступає проти наказу другої Малоросійської колегії депутату Наталіну, який вимагав заборонити козакам судитися за тими ж правами, що й шляхетство. З іншого боку, він погоджувався з наказом другої Малоросійської колегії у намірі усунути козаків та посполитих із земських урядів, оскільки лише шляхетству, переконував лубенський депутат, мав бути відкритий "шлях до чинів громадянських"¹¹¹.

На жаль, така двоїстість вказувала на тенденцію до соціально-правового розшарування, але не до зближення, характерного для модерного національного розвитку. Співчутливе, солідарне ставлення Полетики до козаків як до рівноправних з шляхетством ґрунтувалося на двох засадах. По-перше, серед козаків, на його думку, могли перебувати ті шляхтичі, які такими були ще до часу, коли не сформувалося правило просити в короля дипломів і гербів. По-друге, у середовищі козацтва, вказував Полетика, перебували й ті, що в пожежі Визвольної війни втратили свої документи, але від московського монарха ніякого підтвердження на свої привілеї не отримали. На противагу такому ставленню Полетика наголошував на факті поновлення варшавським сеймом 1664 р. шляхетства тим, хто залишився на польському боці¹¹².

Зрозуміло, що таке ставлення Г. Полетики до козацтва могло себе цілком вичерпати у час з'ясування наявності чи відсутності прав окремих осіб з козацького середовища на шляхетство.

Зайвим доказом на користь національності історичного міфа служить характер використання фактів з минулого. "Націоналістів, — стверджує Е. Сміт, — цікавить не дослідження "своєї" минувшини задля неї самої". Ставлячи перед собою не академічні, а соціально-політичні цілі, козацькі публіцисти підходили до історії вибірково. Для них було важливо "не тільки пам'ятати певні речі, а й забути про інші". При недостатці історичних фактів вони їх подекуди намагалися "реконструювати" та навіть "вигадати"¹¹³. Найпоказовішим прикладом у даному аспекті ми

маємо замовчування або применшення масштабів поразки під Берестечком, творення маси неаутентичних листів, промов, замовчування дійсних і вигадування "потрібних" пунктів договорів, як де, наприклад, робить Г. Полетика стосовно умов Зборівського договору, запевняючи, що там був зафіксований пункт про право старшин "у містах та повітах королівства Польського" жити як шляхта ¹⁴.

Історичний міф періоду формування національної ідентичності не може не торкатися питання про роль народу як у внутрішньо-, так і зовнішньополітичному житті. Це зумовлено тим, що усвідомлення національного інтересу, його окремішності неминуче підводить до питання про визначення суб'єкта власного політичного процесу. Протягом XVIII ст. ми бачимо наростання тенденції до утвердження аристократичної республіки, де роль суб'єкта активно перебирала на себе нова шляхта. Але несамовладність України спонукала козацьких адміністраторів, військових канцеляристів шукати опори в найширших соціальних верствах. І хоча старшини (як покаже наступний хід подій) так і не вдалися до мобілізації народу для активних політичних дій та навіть не намагалися це робити, все ж вони стали доволі активно розглядати його як об'єкт автономістських сподівань і "риторичний суд останньої інстанції" ¹⁵. Це у свою чергу привело до зображення народу у документах військових канцеляристів як чогось цілісного, всеохоплюючого. Центральним питанням ставлення до останнього з позицій національної ідентичності є, на наш погляд, зображення співвітчизників вершителями долі як власної, так і інших народів, держав, творцями самої історії.

Сприйняття народу суб'єктом історичного процесу фіксується С. Величком у Білоцерківському універсалі Б. Хмельницького, де гетьман мусить пояснювати співвітчизникам, чому він із запорожцями "почали теперішню війну з поляками без відома й ради вашої всенародної" ¹⁶.

Твердо заперечує автор і поширений тоді погляд на те, що козацтво засноване нібито польськими королями: "Стосувалося це до пригноблення їхніх чиновників та урядників, але жодним чином не до нових заведень Козацтва" ¹⁷. Яскравим підтвердженням сприйняття С. Величком суб'єктивності народу є обурення з приводу того, що, "з'їхавшись за Смоленськом у якомусь селі Андрусові", поляки й росіяни "виторгували" українців "як безсловесну і нічого не тямлячу худобу" ¹⁸. Суб'єктність українців фіксується Величком (як й усіма іншими авторами) підкресленням того факту, що народ "доброхотно прихилився" до князівства Литовського, королівства Польського, православного монарха, за формулюванням Г. Полетики, "як вільний до вільного, як рівний до рівного" ¹⁹, а не був ним завойований.

Не менш активно козацькі історики-публіцисти формували образ народу — суб'єкта міждержавної та світової політики. Так, вустами польського короля Яна Казимира С. Величко стверджував, що Польща була могутньою державою, поки Україна перебувала разом з нею. Відчувивши від себе "добрих молодців козаків...", побачимо далі, що нам без них удіється і чи ті, що боялися нас, колись не повстануть невзабарі на нас і не огорнуть звідусіль таким страхом, яким були самі огорнені від нас, коли ще була з нами козацька сила" ²⁰.

З позицій суб'єктності народу оцінено й взаємодію України та Росії. Спочатку псевдо-Кониський це робить від імені послів європейських держав, "султана турецького" та "імператора римського", які нібито стверджують, що Україна своїм об'єднанням з Московією створила "державу колосальну, з нічого майже на такий ступінь піднесена" ²¹. Нарешті, ця думка звучить і в промові Полуботка перед Петром І: "Народ наш, будиши одноплемянним і одновірним своєму народові, підсилив його і

звеличив царство твоє добровільною злукою своєю в такий час, коли ще в ньому все було в стані немовляти і виходило з хаосу каламутних часів і майже мізерії" ¹²².

Поряд із зображенням народу як суб'єкта політичного життя література військових канцеляристів наголошувала і на окремішності політичного устрою Гетьманщини. Як свого часу помітив В. Липинський, для національної свідомості важливим є підкреслення того факту, що їх суспільство має "інший, витворений віками устрій політичний, інший... метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства" ¹²³.

Цей підхід ми бачимо в "Історії Русів": "... вибирання... народом протекції, коли вона йому потрібна буде, залежить від його доброї волі, спільної поради та вирішення", але ніяк не від волі гетьмана. Таку думку висловлено від імені як Богдана, так і Юрія Хмельницьких ¹²⁴.

Таке виокремлення даної теми особливо рельєфно виглядає на фоні заміток про деспотизм влади Петра I, при якій "не тільки свобода та добро народне, але і саме життя його підбиті єдиній волі та забаганці Царській" ¹²⁵.

У розглядуваний нами період найміцнішим з усіх елементів культури виступала релігія. І саме вона "була тоді найсильнішим і головним цементам національної спільноти", — вважав В. Старосольський ¹²⁶. Дальше вивчення історичного матеріалу про співвідношення національного та релігійного підвело дослідників до висновку про те, що зароджувана національна свідомість черпає сили для самоствердження саме в ідеї богообраності нації, у богонатхненності своєї справи ¹²⁷. Наголосимо, що тема богообраності є похідною не від того факту, що автори були людьми віруючими. Усі вони уже мали ту міру світськості, яка дозволяла їм розглядати політичні інституції, державу в цілому, їх функціонування і взаємодію у категоріях інших, ніж "божественне право монархів". Це яскраво помітно з тих же творів військових канцеляристів, де Національну Революцію 1648—1676 рр. вони обґрунтовували категоріями "природного права" та "суспільного договору". Тому тему богонатхненності ми розглядатимемо як похідну від усвідомлення елітою як власної, так і, до певної міри, суб'єктності народу. В умовах панування, в цілому, провіденційного світогляду це не могло не вилитися в ідеологічне та літературне, від святого письма, кліше "богообраності". У творах козацької інтелігенції ми зустрічаємо сюжети, де історичні події набувають форми спасенної драми, активним учасником якої виступає не тільки народ, а й Бог. Заради цього військові канцеляристи уподібнюють сюжет власної історії до сюжетів біблійних. Це ми бачимо, наприклад, у С. Величка: "Всемогутній Бог... побачив польські гонори і пригнічення рабів своїх, малоросіян, — так гнітили колись ізраїльський люд єгиптяни. Бог послав їм, як Мойсея, людину на ймення Богдан Хмельницький і дав йому підставу й розум визволити від такої тяжкої кормиги лядської вільний малоросійський народ і віднайти йому сподівану свободу" ¹²⁸.

В "Історії Русів" ми зустрічаємо і такий прояв національної самосвідомості як месіанізм. В. Старосольський вважав, що він викликається різними мотивами і проявляється у різних формах. Незмінною залишається його сутність: "переконавання про окрему, виїмкову роль, про спеціальну історичну "місію", яка припадає на долю власної нації та робить її "вибраним" поміж іншими народами" ¹²⁹. Таке витлумачення ролі помічаємо ми у псевдо-Кониського: український народ виконував, врятувавши своїм вибором протекції не себе, і навіть не Московію від спільного фронту поляків, українців, татар та турків — він врятував православ'я у цілому світі ¹³⁰.

Таким чином, національну ідентичність соціальної еліти України-Гетьманщини можна сприймати як прояв національної ідентичності домодерної нації, її стрижнем стала не етнорелігійна ідентифікація, а ідентифікація, заснована на потребі еліти утримати свої соціально-економічні, політичні, правові й культурні позиції перед посилюваним іноетнічним модернізаційним тиском. Як наслідок, комплексними проявами національної ідентичності еліти України-Гетьманщини XVIII ст. стали усвідомлення своєї нерозривної єдності з етнічною територією, консолідація навколо власних політико-правових цінностей та інституцій, витворення власного історичного міфу. Вихід за межі етнорелігійної ідентифікації дає підстави стверджувати, що протягом XVIII — на початку XIX ст. в середовищі соціальної еліти України-Гетьманщини розпочався процес формування проявів національної ідентичності, характерних для сучасної модерної нації. Даний процес на той час ще не охоплював усіх типових проявів національної ідентичності. Оскільки її носіями насамперед стали представники соціальних верхів, то найслабше формувалося чуття політико-правової рівності представників усіх без винятку соціальних верств.

¹ С м о л і й В., Г у р ж і й О. Як і коли почала формуватися українська нація. — К., 1991. — С. 3-4.

² С м о л і й В., С т е п а н к о в В. Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 6.

³ Л і с о в и й В. Етносі нація// Вісник АН України. — 1993. — № 10. — С. 47—50.

⁴ Етнос і соціум. — К., 1993. — С. 96.

⁵ Б о ч к о в с ь к и й О. Народження нації//Дзвін. — 1996. — № 10—12. — С. 85—86; Б о й к о Ю. Шлях нації. — Париж — Київ — Львів. 1992. — С. 21—28.

⁶ Г р и ц а к Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст. — К., 1996. — С. 7.

⁷ К а с ь я н о в Г. Український націоналізм: проблеми наукового переосмислення // Укр. істор. журн. — 1998. — № 2. — С. 47.

⁸ Б о ч к о в с ь к и й О. Вступ до націології. — Мюнхен, 1992. — С. 106.

⁹ К а с ь я н о в Г. Назв, стаття. — С. 47.

¹⁰ Б о ч к о в с ь к и й О. Вступ до націології. — С. 97.

¹¹ С м і т Е. Національна ідентичність. — К., 1994. — С. 63—76.

¹² Там же. — С. 20.

¹³ Цитовано за: Є к е л ь ч и к С. Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. — Мельбурн, 1994. — С. 37.

¹⁴ Л и с я к - Р у д н и ц ь к и й І. Роль України в новітній історії // Л и с я к - Р у д н и ц ь к и й І. Між історією й політикою. — Мюнхен, 1973. — С. 17—18.

¹⁵ С т а р о с о л ь с ь к и й В. Теорія нації. — Відень, 1992. — С. 10—15.

¹⁶ Ш п о р л ю к Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. — 1997. — № 11. — С. 76.

¹⁷ Ідиг. за: Г р и ц а к Я. Назв, праця. — С. 12.

¹⁸ С м і т Е. Назв, праця. — С. 29-31.

¹⁹ В е л и ч к о С. Літопис. — К., 1991. — Т. 1. — С. 25.

²⁰ П о л е т и к а Г. Историческое известие // Український археографічний збірник. — К., 1926. — С. 147.

²¹ Г р а б ' я н к а Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. — К., 1992. — С. 14.

²² Д е в о в и ч С. Разговор Великороссии с Малороссиею // Українська література XVIII століття. — К., 1983. — С. 384.

²³ Історія Русів. — К., - 1991. — С. 33.

²⁴ С м і т Е. Назв, праця. — С. 57.

²⁵ О к и н ш е в и ч Л. Рада старшинська на Гетьманщині. Історико-юридичний нарис // Хроніка - 2000. - 1998. - Вип. 27/28. - С. 192.

²⁶ Г р у ш е в с ь к и й М. Про Українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів // Український історик. — 1991 — 1992. — Число 3—4; 1—4. — С. 120.

²⁷ Там же.

²⁸ Д е в о в и ч С. Разговор Великороссии с Малороссиею // Українська література XVIII ст. — К., 1983. — С. 397, 384.

²⁹ Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетьманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // Укр. істор. журн. — 1993. — № 7-8. — С. 90.

- ³⁰ Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию по составлению Уложения. — К., 1889. — С. 67–68.
- ³¹ Полетика Г. Возражение депутата Григория Полетики на наставление малороссийской коллегии господину ж депутату Дмитрию Наталину // ЧОИДР. — 1858. — Кн. 3. — С. 95.
- ³² Наставление, данное графу Петру Румянцеву при назначении его малороссийским генерал-губернатором, с собственноручными прибавками Екатерины II // Сборник РИО. — СПб., 1871. — Т. VII. — С. 390.
- ³³ Права, по которым судится малороссийский народ. — К., 1879. — С. 11.
- ³⁴ Василенко Н. Секретнейшие примечания нынешнего состояния Малой России // Записки Українського Наукового Товариства у Києві. — 1912. — Кн. IX. — С. 43.
- ³⁵ Грушевський М. Назв, праця. — С. 117, 119.
- ³⁶ Бочковський О. Наука про націю та її життя. — Нью-Йорк, 1958. — С. 31.
- ³⁷ Старосольський В. Назв, праця. — С. 26.
- ³⁸ Величко С. Назв, праця. — Т. I. — С. 27.
- ³⁹ Історія Русів. — С. 104, 111.
- ⁴⁰ Величко С. Назв, праця. — Т. I. — С. 79.
- ⁴¹ Там же. — С. 292.
- ⁴² Історія Русів. — С. 36.
- ⁴³ Величко С. Назв, праця. — Т. I. — С. 79.
- ⁴⁴ Сисин Ф. Поняття нації в Українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — К., 1992. — С. 60–61.
- ⁴⁵ Там же. — С. 129.
- ⁴⁶ Граб'янка Г. Назв, праця. — С. 106.
- ⁴⁷ Там же. — С. 69.
- ⁴⁸ Історія Русів. — С. 139.
- ⁴⁹ Величко С. Назв, праця. — Т. I. — С. 79, 83.
- ⁵⁰ Старосольський В. Назв, праця. — С. 10–11.
- ⁵¹ Прошение малороссийского шляхетства... — С. 91–92.
- ⁵² Старосольський В. Назв, праця. — С. 28–29, 37.
- ⁵³ Сміт Е. Назв, праця. — С. 19.
- ⁵⁴ Величко С. Назв, праця. — Т. I. — С. 79.
- ⁵⁵ Там же. — Т. 2. — С. 144.
- ⁵⁶ Там же. — С. 262.
- ⁵⁷ Нерунович І. Милість божа // Марсове поле. — К., — 1989. — С. 211.
- ⁵⁸ Вітинський С. Епінікіон // Марсове поле. — С. 255.
- ⁵⁹ Нерунович І. Милість божа // Марсове поле. — С. 217; Плиск М. Сказання про Малу Росію і про біди, які в ній були // Марсове поле. — С. 299; Іван (священик). Героїчні вірші // Марсове поле. — С. 308.
- ⁶⁰ Історія Русів. — С. 34.
- ⁶¹ Там же. — С. 142, 164–165.
- ⁶² Сміт Е. Назв, праця. — С. 19.
- ⁶³ Прошение малороссийского шляхетства... — С. 93.
- ⁶⁴ Там же. — С. 98.
- ⁶⁵ Василенко Н. Секретнейшие примечания нынешнего состояния Малороссии // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. — К., 1912. — Кн. IX. — С. 29–51.
- ⁶⁶ Полетика Г. Возражение... — С. 86.
- ⁶⁷ Там же.
- ⁶⁸ Сисин Ф. Назв, стаття. — С. 59–60.
- ⁶⁹ Сміт Е. Назв, праця. — С. 19.
- ⁷⁰ Сміт Е. Назв, праця. — С. 21.
- ⁷¹ Величко С. Назв, праця. — Т. 2. — С. 29.
- ⁷² Речь "О поправлении состояния" Малороссии // Киевская старина. — 1882. — Т. IV. — С. 120–125.
- ⁷³ Сміт Е. Назв, праця. — С. 19.
- ⁷⁴ Наказы... — С. 180–181.
- ⁷⁵ Там же. — С. 182–183.
- ⁷⁶ Із паперів Григора Андрійовича Полетики. 1767 року // Український археографічний збірник. — К., 1926. — Т. I. — С. 142.
- ⁷⁷ Ко гут 3. Російський централізм і українська автономія. — К., 1996. — С. 123–149.
- ⁷⁸ Полетика Г. Возражение... — С. 82.
- ⁷⁹ Девович С. Разговор... — С. 395.
- ⁸⁰ Полетика Г. Возражение... — С. 85.
- ⁸¹ Там же. — С. 75, 77, 78.
- ⁸² Старосольський В. Назв, праця. — С. 103.
- ⁸³ Там же. — С. 102.
- ⁸⁴ Історія Русів. — С. 139.
- ⁸⁵ Там же. — С. 193.
- ⁸⁶ Права, по которым судится малороссийский народ... — С. 44.
- ⁸⁷ Прошение малороссийского шляхетства... — С. 93.
- ⁸⁸ Наказы малороссийским депутатам... — С. 15.

- ⁸⁹ Там же. - С. 26.
⁹⁰ К о г у т З. Назв, праця. — С. 116—128.
⁹¹ Л и с я к - Р у д н и ц ь к и й І. Назв, стаття. — С. 21—22.
⁹² В е л и ч к о С. Назв, праця. — Т. 1. — С. 134.
⁹³ Там же. - Т. II. - С. 53.
⁹⁴ Там же. - С. 144.
⁹⁵ Історія Русів. — С. 184.
⁹⁶ Ш п о р л ю к Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. - 1996. - № 11. - С. 76.
⁹⁷ Г р у ш е в с ь к и й М. Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів // Український історик. — 1991 — 1992. — Число 3—4; 1—4. — С. 118.
⁹⁸ Грушевський М. Самовидець руїни та його пізніші відображення // Там же. — С. 106.
⁹⁹ К р а в ч е н к о В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Харків, 1996. — С. 68.
¹⁰⁰ В е л и ч к о С. Назв, праця. — Т. 1. — С. 26.
¹⁰¹ Г р а б ' я н к а Г. Назв, праця. — С. 12.
¹⁰² Л и т в и н о в а Т. Громадська думка України другої половини XVIII — першої половини XIX століть: Григорій і Василь Полетики. — Дніпропетровськ, 1993. — С. 152.
¹⁰³ С м і т Е. Назв, праця. — С. 135.
¹⁰⁴ Історія Русів. — С. 75.
¹⁰⁵ Л и с я к - Р у д н и ц ь к и й І. Назв, стаття. — С. 28.
¹⁰⁶ С т а х і в М. Вплив Хмельниччини на формування української нації // В 300-ліття Хмельниччини (1648—1948): Збірник за ред. Б. Крупницького. — Мюнхен, 1948. — С. 81.
¹⁰⁷ Б о ч к о в с ь к и й О. Наука про націю та її життя. — С. 11; його ж: Вступ до націології... — С. 104.
¹⁰⁸ Історія Русів. — С. 142—143.
¹⁰⁹ Там же. - С. 150.
¹¹⁰ П о л е т и к а Г. Возражение... — С. 84.
¹¹¹ Там же. — С. 76.
¹¹² Там же. - С. 91, 92.
¹¹³ С м і т Е. Назв, праця. - С. 134.
¹¹⁴ П о л е т и к а Г. Возражение... — С. 91.
¹¹⁵ С м і т Е. Назв, праця. — С. 21.
¹¹⁶ В е л и ч к о С. Назв, праця. — Т. 1. — С. 80.
¹¹⁷ Там же. - С. 56.
¹¹⁸ В е л и ч к о С. Назв, праця. — Т. 2. — С. 143.
¹¹⁹ П о л е т и к а Г. Историческое известие... — С. 149.
¹²⁰ В е л и ч к о С. Назв, праця. — Т. 1. — С. 138.
¹²¹ Там же. - С. 187.
¹²² Там же. - С. 287.
¹²³ Л и п и н с ь к и й В. Листа до братів-хліборобів. — Відень, 1926. — С. XXV.
¹²⁴ Історія Русів. — С. 141, 201.
¹²⁵ Там же. - С. 258.
¹²⁶ С т а р о с о л ь с ь к и й В. Назв, праця. — С. 79.
¹²⁷ С м і т Е. Назв, праця. — С. 58.
¹²⁸ В е л и ч к о С. Назв, праця. — Т. 1. — С. 46.
¹²⁹ С т а р о с о л ь с ь к и й В. Назв, праця. — С. 47.
¹³⁰ Історія Русів. - С. 165-166.